

[K]

İSLAM TARİHİNDE TECDİD VE ISLAH

John O. Voll

Çağdaş anlamda yeniden güçlenen İslam, bir yandan yeni öğeler içerirken, diğer yandan Müslümanların tarihsel deneyimlerinde kök salmıştır. Bazı İslami yapılanmalar yeni olabilir, çağdaş hareketlerin geçmiş gruplarla direkt kurumsal bağlantıları bulunmayabilir. Ancak, İslami yenilenme (renewal) hareketinin çağdaş etkinlikleri, İslam tarihinin dinamik bir boyutunu yansıtır. Her bir grubun özel koşullarını ve özgür deneyimlerini anlamak, tabii ki önemlidir. Ayrıca bu hareketlerin işlev kazandıkları çok boyutlu tarihsel bağlamın göz önünde bulundurulmasının da önemi vardır. Tarihsel miras, çağdaş güçlenme hareketinde Müslümanlara en azından geçerli simge ve kavramların bir bölümünü sağlamaktadır. Arada direkt bir yapısal geçiş olmasa bile, Müslümanların çağdaş etkinlikleri, bu yolla, İslam dünyasının geçmiş deneyiminden etkilenmiştir.

Güçlenme hareketinin İslam terminolojisine ait iki önemli kavramı tecdid ve islah'tır.¹ Tecdid genelde «yenilenme» (renewal), islah ise «reform» anlamındadır. Her ikisi de, Müslümanların Tarih içinde oluşturdukları toplumlarda sürege gelen İslam inanç ve pratiğini yansıtır. Tecdid hareketleri, İslam vahyinin Tarih içinde somutlaştırıldığı'nın özgün kanıtıdır. Tecdid ve Islah terimleri açıkça kullanılmadığı zamanlarda bile, gönderme yaptıkları tutum ve inanç tarzı net olarak gözlenebilir.

İslam düşüncesinin ve İslam toplumunun değişim ve dönüşüm koşullarına bağlı olarak, tecdid ve ıslah'ın spesifik anlamları da yüzyıllar boyunca değişim göstermiştir. Ancak, anlamdaki değişen niteliklerin ardında bir süreklilik de yatıyordu. Bu geniş tecdid-ıslah geleneği, Kur'an'da bildirilen **Allah'ın vahyi ile** sözlerinin ve davranışlarının hadis literatüründe bildirildiği biçimiyle **Peygamberin sünnetine** dayanarak, aslında İslam'ı net ve açık şekilde tanımlamaya yönelik bireysel toplumsal çabayı temsil eder. Değişen koşullarda ve farklı çıkarımlarla ortaya konan ıslah ve tecdid, Kur'an ve Peygamberin sünnetinde sunulduğu şekliyle, İslam kaynaklarına sürekli bir dönüş çağrısını barındırmıştır.

Toplumsal ve bireysel gerçekliği, inanç dizgesinin temel ölçü ve değerleriyle aynı çizgiye getirme çabası sadece İslam'a özgü değildir. Ancak, bu çabanın gösterildiği özgün yöntemler, ayrıcalıklı olarak İslami niteliklere sahiptir. Tecdid ve ıslah kavramlarının kaynakları, bize, «müceddidi» (yenileyici) yönetimin İslam içinde işlerlik kazandığı alanın bazı özelliklerini verebilir.

«İslah» kavramı çoğu kez «reform» olarak çevrilse de, kavram ve kendine bağlı diğer sözcükler, yeniden biçimlenmeyi olduğu kadar, kuvvetli bir ahlaki dürüstlük duygusunu da çağrıştırırlar. Bu, ıslah kavramı ve Kur'an'da geçen ilgili sözcüklerin kullanım alanlarının (yalnızca) kesitidir ve İslami gelenekte «reform»un niteliğinin belirlenmesine yardımcı olur. İslah, Kur'anda görevleri belirtilen Allah elçilerinin görevleriyle direkt olarak bağlantılıdır. Örneğin, Şuayb Peygamber, gönderildiği insanlara şöyle der: «Gücümün yettiğince, sadece ıslah etmek istiyorum»² ıslah için çalışanlardan (muslihûn) Kur'an'da sık sık övgüyle söz edilir ve Allah'ın yoluna girmiş oldukları, mutlaka ödüllendirilecekleri belirtilir (7:170). Bir anlamda Peygamberlerin ve ıslah çabalarının bitmesine rağmen, ıslah görevi, yani gerçek reform, inananların yükümlülüklerinin bir bölümü olarak sürdürülür. Bu reform sadece verimliliği veya refahı yükseltmek için çalışmak değildir; insanların erdemlerini artırma çabasıdır.

Tecdid de, Allah'ın vahyine inanmanın benzer çağrışımlarını taşır. Müslümanların tecdid üzerine yaptıkları pek çok tartışmanın temelinde, Muhammed Peygamber'den gelen bir gelenek yatar. Muhammed'in şöyle dediği söylenir: «Allah, bu ümmete her yüzyıl başında, kendine olan imanı yenileyecek kişiler gönderecektir.» Bu yenileme etkinliği «tecdid»tir ve bunu gerçekleştirecek kişiye «müceddid» denir. Peygamberin bu sözünün ayrıntılarında anlaşmazlığa dü-

şen bir çok yorumcu olmasına rağmen, temel nitelik önemli ölçüde değişmeden kalır. Müslüman ümmet, zamanla, Kur'an ve sünnette tanımlanan yoldan sapmış olarak değerlendirilir. Özgün İslam ruhunun yeniden oluşumunu sağlamak için müceddidlere gereksinim duyulur. Tecdid bu yolla tıpkı ıslah gibi, temel ahlaki bir boyut taşır. Reforma benzer biçimde tecdid de, insanın yalnız eylemselliğiyle kalmaz, Allah'ın iradesinin gerçekleştirilmesi amacına da yönelir.

Bu yeniden canlandırma yönteminin zorunlu bazı nitelikleri vardır. Bu, özellikle, ilahi irade konusunda çok özgün bir yolla bilgilenmeye dayanır. İslah ve tecdid, müminlere, sürekli olarak değişmeyen biçimde sunulduğuna inanılan temel ölçütten yola çıkarak oluşturulan «reform» yöntemleridir. Ölçüt, Kur'an ve Peygamberin sünnetidir.³ Bu ölçüte ilişkin bilgi, temel kaynakların incelenmesiyle elde edilir. Bu, bireysel sezgiye veya aydınlanmaya dayalı öznel bilinçlenmeden farklıdır. Daha öz anlatımla söylenecek olursa; reform yöntemleri olarak algılanan tecdid ve ıslah, sezgisel olmaktan çok vahyîdir.

Bu vahyi temelden çıkartılacak sonuç şudur: Tecdid ve ıslah, geçerlilikleri «ilerleme» kavramına bağlı olmayan reform yöntemleridir. Kusursuz model vahyide zaten vardır. Müceddid veya muslih (reformcu)lerin amacı, modeli kusursuz hale getirmek değil, zaten var olan bir ideali gerçekleştirmektir. Bu müceddidler -reformcular- bu halleriyle, zamanın ve insanlık tarihinin bitiminde ortaya çıkan mesih veya ilahî kişiler değildir. İslam geleneklerinde Mesihî (mesihvari) kişilikler varsa da, beklenen rolleri kıyametle ilişkilidir. Müceddidler-reformcular'ın etkinlikleri ise açık bir biçimde tarihsel insan deneyimi alanındadır.

Bütün bir modele ve bu modelin tarihselliğine sahip olma duygusu, yol göstericiliğin temel kaynağı olarak Peygamberin sünnetinin kabul edilmesiyle güçlenir. Peygamberin; vahyin insan toplumunda nasıl uygulanacağını gösteren bir model toplum kurduğuna inanılır. Bu bağlamda, Peygamberin oluşturduğu topluluk model alınarak bir toplum yaratmaya çalışılabilir. Ancak, bu ıslah kendi başına bir yenilik değil, yeniden düzenleme (restoration) ve yenileme (renewal) yöntemidir. Müceddid ve reformcu İslam'ın ilk yüzyılındaki koşulları aydınlatmak zorunda olmamakla birlikte Tecdid-İslah yöntemi, yarına dönük bir ütopya umuduna yönelmekten çok, geçmiş deneyimlerden esinlenir.

Müslümanların, Peygamber döneminde edindikleri deneyimlere verilen özel önem, bu gelenek içinde değerlendirilen Müslüman ıslahatçı S. Kutup tarafından şöyle belirtiliyor:

«Bu, olağanüstü bir süreç, çok yüksek bir zirve, insanlığın seçkin bir kuşağı, ışık saçan bir fenerdi. Belirttiğimiz gibi, bu söz konusu özgün imajın gerçek yaşam koşullarında somutlaştırılması ve insan kapasitesinin sınırları içinde yinelenebilmesi amacıyla örnek alınsın diye, Allah tarafından emir ve arzu edilmişti.»⁴

Bu ilk kusursuz erdem çağı sonraki kuşaklara bir dinamizm getirir. İslah ve tecdid'in anlam ve işlevi, işte bu dinamizm içinde tanımlanır. S. Kutup şöyle diyor:

«Gerçek şu ki, bu süreç, yinelenemez bir mucizenin sonucu değil, fakat ilk Müslüman topluluğun harcadığı çabanın bir meyvesiydi. Aynı çabanın harcandığı herhangi bir zamanda da bu çağ yeniden yaratılabilir.»⁵

Bu özel çaba, İslam ümmetinin tecdid ve ıslah geleneğidir.

Tecdid geleneğinin ana temelleri değişmeden kalır. En büyük çaba, erdemli olmayı ve Allah'a teslimiyeti sürdürmektir. Peygamber sonrası dönemde ıslah'ın hedefi ve muslihun (reformcular)'ın Kur'an'da belirtilen asıl görevleri buydu. Bu, Kur'an ve Paygember'in Sünnetindeki normatif ölçütü kullanarak toplumsal-ahlaki «yapılanma» ya da «yeniden-yapılanma» çabasıdır. Bu ilke, değişen tarihsel koşullardan ve özgül bağlamlardan bağımsızdır ve varolan koşullar ve kurumların değerini sorgulamak için müceddidlerin kullanabilecekleri bir ölçüttür. Bu özel ölçütün koruyucu ve yorumcuları bir elit oluşturabilirler. Ancak, Kur'an'ın değişmez bir formda indirilmesi ve herkesi muhatap alması gerçeği, bu tür bir elitin yanısıra, meydana getirdikleri organizasyonların ve diğer toplumsal kurumların eleştirisinde Kur'an'ın temel alınabileceği anlamına gelir.

Tecdid ve ıslaha esin kaynağı olan sorgulamanın temel ölçütü zamana veya mekanın özel koşullarına bağımlı değildir. Ancak, tecdid ve ıslahın aldığı özgül biçimler, gerçekleştirildikleri toplumun yapısını yansıtır. Böylece; toplumu, Kur'an ve Sünnetin tanımladığı çizgiye çekme çabası, genel hatlarıyla, tecdid ve ıslah geleneğinin değişmez ögesi olurken, müceddid ve ıslahatçıların (muslihun) görevi, verili toplumsal koşullara göre değişim gösterecektir. Sonuç olarak, ahlaki yenilenme çabasının bağlamsal anlamı yüzyıllar boyunca değişim ve evrime uğramıştır.

TECDİD VE ISLAHTA SÜREGELEN ÇABALAR

İnanan bireyin hayatını bağladığı için, İslam'da tecdid geleneği, imana ilişkin özel bir stil veya yöntemdir. İslam'a özgü bu yöntemin sürekliliği, hem modern-öncesi, hem de modern İslam tarihinde tecdid ve islahın ortaya koyduğu üç temayı incelemekle anlaşılabilir :

1) Kur'an ve Peygamberin sünnetine dönüş ve bunların ödün vermeden uygulanması çağrısı.

2) Bu uygulama sırasında, önceki ulemanın görüşlerine bağlı kalmak ve düşüncelerini örnek almak değil, tam tersine, Kur'an ve Sünnet'in bağımsız analiz edilmesi (ictihat) hakkını savunmak.

3) «Sentezci islami pratikler»e karşı, «Kur'ani deneyim»in eşsizliğini ve özgünlüğünü yeniden vurgulamak.

Kur'an ve Sünnet'e Dönüş : İslam tarihinde, Muhammed Peygamberin ve ashabının yaşadığı ilk yıllar eşsiz bir dönemdi. Bu dönem ve bunu izleyen yıllarda, yalnızca Peygambere gönderilen ilahi bilgiler değil, Peygamberin değişik durumlardaki söz ve eylemleri de kaydedilmeye, yazılmaya başlandı. Bu kayıtlar —ya da hadisler—, Müslümanların inanç ve eylemlerine yol göstermede gittikçe artan bir önem kazandı. Hadis, Sünnet'in, diğer bir deyişle, Peygamberin gösterdiği pratiğin tanımlayıcısı olarak değerlendirildi.

Ancak, hadis toplama ve yazma işlemi yaklaşık ilk 150 yılda gelişmesini tamamlamamıştı. Hadis koleksiyonlarının sistemli ve akademik olarak derlenmesi ve hadisin, dizgesel bir çalışma alanı haline gelmesi, hicri II. yüzyıla dek uzar. Metin analizi konusunda Muhammed eş-Şafi'nin (h. 150-204/m. 767-820) ve Ahmed ibn Hanbel'in (h. 164-241/m. 780-855) çalışmaları, en tanınmışını Muhammed el-Buhari'nin (h. 194-256/m. 810-870) derlediği hadis koleksiyonları, III. yüzyılın sonlarına doğru, Müslümanların kendilerine rehber edinebilecekleri resmi bir hadis geleneği olduğunu gösteriyordu⁶.

Bundan önce, inanca bağlılıkta uzlaşmazlığı ön plana çıkartan kişi ve gruplar vardı. Bu uzlaşmaz gruplar, çağrılarına çıkış noktası sağlayabilecek ilkeler ve sistemli örneklemelerin tümüyle geliştirildiği bir bilgi birikiminden yoksunlardı. Sonuçta, ya Hasan el-Basri gibi tek boyutlu bir zühde kaydılar⁷, ya da Hariciler'de olduğu gibi, Müslümanların yaygın inanç ve yaşam dizgelerinden kopmaya başlayan örgütleri düşünce ve kurallarını geliştirme eğilimi gösterdiler⁸.

Hicri III. yüzyılın başlarında, Ahmed ibn Hanbel gibi alimlere gö-

re, Kur'an ve Peygamberin sünnetine titizlikle uyulmasını sağlamak amacıyla Peygamberin yaşamına ilişkin bilgiler yeterince dizgesellenmiştir⁹. Hanbel, bireysel görüş ve başka yöntemleri içeren alternatiflere karşı çıkabiliyordu. Bunun yanı sıra, İslam dünyasının değişik bölgelerinde geliştirilen hukuksal yorum ve uygulamalardaki yerel gelenekleri de eleştirdi.

Açık konuşacak olursak, temel bir gelenek oluşturulana dek, tecdid ve ıslah hareketleri olası değildir¹⁰. Kur'an ve Sünnet'e dayanan kurulu bir fıkıh anlayışının ortaya çıkmasıyla birlikte, bu fıkıh, çağdaş olayları değerlendirmede bir ölçüt olarak kullanıldı. İslam toplumunu netleştirme çabalarına kaynak sağladı, Peygamberin ardından ortaya çıkan gelenek ve oluşumlara karşı çıkmak için zemin hazırladı. Değerlendirmede bu temel ölçütün var olması, toplumun, verili yasalara göre yeniden oluşturulmasını olası hale getirdi. İlk dönemki züht ve ortaya çıkan mezhep taassubu, kendine özgü varoluş çabalarının bir kesitiydi. Ancak, bir İslam toplumunda, aslında mezhep taassubuna ve sofuluğa yol açan ortam, Kur'an ve Sünnet tek değer ölçüsü olarak tanımlanınca, ıslah ve tecdid için bir itici güç oluşturabilir.

9. yüzyıldan başlayarak değişik bölgelerde ve değişik biçimlerde, Kur'an ve Sünnet'in titizlikle uygulanması isteği yaygınlaşıyordu. İslam toplumunun en belirleyici özelliği, kuşkusuz Kur'an ve Sünnet'in benimsenmesidir. Ancak kimi zamanlar, Kur'an ve Sünnet'e değişik biçimlerde bağlı kalmayı isteyen kişi ve gruplar ortaya çıktı. «Müceddidler», toplumun genelinden çok daha metne bağımlı kalarak ortaya konan bir yorum ve uygulamayı benimsediler. Ödün vermez tavırları, tüm zamanlarda çağdaşları tarafından onların ayırıcı özellikleri olarak nitelendirildi.

Bu ödünsüz tutum, toplumda genel kabul gören uygulamalar karşısında gösterilen muhalefetle, sık sık ortaya kondu. Bu bağlamda tecdid çağrısı, değişik biçimler aldı: Evliya mezarlarını ziyaret etmenin dinden kaynaklanan bir davranış olduğu inancına karşı çıkma, bazı suçlar için Kur'ani cezaların benimsenmesi, alkollü içkilerin yasaklanması ve diğer bazı özel düzenlemeler. Daha kapsamlı ifadesiyle, müceddidler, Kur'an'ı yorumlamada, daha literal (metne bağlı) ve simgesel ya da mistik yorumdan oldukça az yararlanan kişiler olarak tanındılar. Asıl vurgunun nereye yapılacağı, yüzyıllar boyunca, özel koşullara bağlı olarak değişiklik gösterdi. İbn Teymiyye'de (h. 661-728/m. 1262-1327) ve 18. yy.'da Vehhabilerde olduğu gibi, halkın genelinin İslami diye benimsediği, ancak, müceddid ve ıslahatçıların Kur'an ve Sünnetle doğrulayamadıkları uygulamalara karşı çoğu kez bir muha-

İslam'ın yaşandığı¹¹. Böylece, popüler din anlayışı ortak bir hedef haline geldi. Bazı zamanlarda, kurulu İslami düzenin tüm yapısı da hedef olabiliyordu. Örneğin, Ahmed ibn Hanbel, halifenin desteklediği ulema ile çatışmıştı. Osman dan Fodio da, 19. yy. Batı Afrikasında küfre karşı gevşek gördüğü siyasal ve dinsel bir oluşuma karşı çıkmıştı¹². İslam dışı uygulamaların düşünce ve pratiğinden esinlenen bid'at (innovation), üçüncü bir hedefti. Yunan felsefe geleneği İslam düşüncesinde önemli bir rol oynarken, bu geleneğe güvenmeyen ve çıkar-samalarına direnen insanlar da her zaman vardı¹³. Benzer biçimde, çağımızdaki pek çok lider Batı tekniğini ve düşüncesini benimserken, bütün bunların, Kur'an ve Sünnet çizgisinden —en azından kimi dönemlerde— sapma anlamına geldiğini düşünenler de var¹⁴.

İster popüler, ister resmi, isterse de sentezci İslam'a karşı olsun, tecdid ve ıslahın vereceği yanıt aynıdır: Birey ve İslam cemaatinin bir parçası olarak Müslüman, Kur'an ve Peygamberin sünnetini, titizlikle izlemelidir. Bu bağlılığa karşı olan veya onu hafife alan herhangi birşey, tecdid ve ıslah sürecinde elimine edilmelidir.

İctihada Duyulan Gereksinim : Kur'an ve Sünneti dolaysız izleme çağrısının temel bir sonucu vardır. Eğer bu ikisi, çağrı sorgulama-da ve yol göstermede zorunlu ve kusursuz birer kaynaksa; diğer kaynaklara da belki başvurulabilir, ancak onları izleme zorunluluğu yoktur. Kur'an ve Sünnet dışındaki otoriteler, karşı çıkılan uygulamalar-la işbirliği halindeyse, reddedilmesi ya da en azından yok sayılması gerekir. Müceddid-reformcu, kendi yaptığı sorgulamayı, dolaysız olarak Kur'an ve Sünnet'ten kaynaklanan «bağımsız analiz»e dayandırma hakkını savunur. Müceddid, Peygamber ve Ashabından sonra ortaya çıkan alimlerin düşüncelerine ve ekollere bağımlı değildir. Bu tür bağımsız analiz yöntemine **ictihad** denir ve geleneksel olarak **taklid**'in karşıtı olarak değerlendirilir¹⁵.

İslam tarihinde pek çok kişi **müctehid** olduğunu öne sürdüğü halde, taklid, Müslüman dünyanın büyük bir çoğunluğunda, çözümlemelerin genel kabul gören yöntemi haline geldi. Çağdaş Müslüman bir düşünürün ortaya koyduğu gibi, ulema, inanca titizlik ve duyarlık göstermek istemişti. «Fıkıhçılar, yetkin olmayan kişilerin de ictihat yapabileceğinden endişelenerek, fıkhi çıkarım (tümdengelim) kapısını kendilerine ve kendilerinden sonra gelenlere kapattılar.»¹⁶.

Taklid savunusunun bir örneği, 20. yy.'ın başlarında Tunus'ta çıkarılan bir fetvada görülebilir: «İslam öğretisinin doktriner dört büyük imam tarafından dizgeleştirilmesinden bu yana, ictihat kapısının

kapandığı, Müslümanların, İslami ilkeler konusunda kendi akıl yürütme-
melerini kullanarak bireysel sonuçlara varma arayışına girmekle zın
düşüncelerini, bu imamların tek tek sıraladıkları görüşlere uydurmak
zorunda oldukları çoğunlukla benimsenmektedir.¹⁷ Bunun, Şii gele-
neğe bağlı Müslümanlar için geçerli olmadığını belirtmek gerek. Ço-
ğunluğu oluşturan Sünnilerin tersine Şiiler, her çağda, özel alimle-
rin istihatlarıyla sürdürülen direkt bir yol göstericiliğin olduğuna ina-
nırlar. Böylece, Şii İslam anlayışında, Sünni dünyada olduğu gibi ic-
tihada ilişkin aynı tavır ve aynı taklit anlayışı oluşmamıştır¹⁸.

Ancak, Sünni İslam anlayışında icthad, tecdid ve ıslah metodu-
lojisindeki ana temaların önemli bir kesitiydi. İslam düşüncesinin bi-
çimlenme günlerinde Ahmed ibn Hanbel gibi ilk müceddidlerin icti-
hatla ilgilenmeleri yaygın kabul görmüştür. Hanbel, «dört büyük Sünni
imam»ın sonuncusuydu.

Kısa bir süre sonra, bir müctehid olduğunu öne sürmek,
hem büyük tartışmaların nedeni, hem de bu düzeye ulaşmak isteyen-
lerin temel niteliği haline geldi. Örneğin, İbn Teymiyye, öğrencileri
tarafından bir müctehit olarak tanınıyordu¹⁹. Çağdaş bir müceddid
şöyle diyor: «İbn Teymiyye, yalnızca durağan taklide karşı çıkarken
gözüpek değildi; O, daha da önemlisi, icthad uygulamasının canlı bir
örneği idi»²⁰. Bunun yanısıra bir muhalifi de, İbn Teymiyye'nin, cemaat-
in temel düşünce birlikteliğine aykırı «buluşlar»ıyla kendini İslam
toplumundan soyutladığını öne sürüyor²¹. Benzer biçimde, 15. yy.'da
Celaeddin es-Suyuti, kendini çağın müceddidi olarak tanımlamak
için icthad yapabilme yeteneğini kullanmıştı²².

Tecdidle ilgilenen kişi için, icthad basit bir zihin egzersizi değil,
görünüşte zaten Müslüman olan toplumun varolan koşul ve kurumlara
karşı direnmenin meşru zeminidir. Müceddid, görüşlerini dolay-
sız olarak Kur'an ve Sünnete dayandırarak, toplumsal konsensusa ve
kurumsal geleneğe karşı çıkabilir. Çağlar boyu benimsendiği biçim-
de, Ortaçağdaki büyük düşünürlerin kararlarını izleme düşüncesi kar-
şısında, Yemende icthadı destekleyenlerden Muhammed el-Şevkani
(h. 1172-1250/m. 1758-1834) şöyle diyordu: «Kur'an'ın net çizgisi ve
Allah Resulünün açık sünneti ortada» ve «bunların bir üçüncüsü
yok»²³. Müceddid ıslahatçılar arasında sıkça ortaya konan durum bu-
dur.

İctihad hakkını öne sürmedeki daha geniş anlam, Senusiyye tari-
katı ve Vehhabilik benzeri hareketlerde oldukça belirgindir. Senusiyye
19. yy.'ın ortasında Muhammed ibn Ali as-Senusi tarafından kuruldu.
Kuzey Afrikalı bu alim güçlü tecdidi düşünceler geliştirdi. İctihad ya-

pabileceğini öne sürmesi O'nu, gününün en önemli bazı İslami kuruluşlarıyla çatışmaya itti. Örneğin, Kahire'de, zamanın belki de en tanınmış İslami eğitim merkezi olan el-Ezher'in hocalarıyla tartışmalara girdi. Senusi, onların esneklikten yoksun tutuculuklarına ve önceki alimlerin görüşlerine sıkı sıkıya bağlı kalmalarına karşı çıktı.²⁴

Vehhabi deneyimi, İctihad'ın varolan tutucu elite yalnızca bir meydan okuma olmadığını ortaya koyuyor. İctihad, 18. yy. Arap yarımadasında bir alim ve hareketin kurucusu olan Muhammed ibn Abdül-Vehhab tarafından ödün vermeyen köktenci literalizm* çerçevesinde ele alındı. İctihada ulaşma isteği, sınırları daraltılmış bu çerçevede bile uzun dönemli temel bir anlam kazanabilirdi. Vehhabiliğin, taklidin kullanılmazlığını gösterip içtihad (bağımsız akıl yürütme) hakkı üzerinde ısrarla durması özgürleştirici büyük bir güç olarak ortaya çıktı ve belki de, sonradan meydana gelen İslami gelişmelerin niteliğini herhangi bir etkenden çok daha fazla etkilemiş oldu.²⁵

20. yy.'a gelindiğinde, terminoloji bazı zamanlarda değişiklik gösterdi ve tartışmalar her zaman ictihad ve taklid kavramlarıyla tanımlanmıyordu. Ancak, bu geleneksel kavramlar da sıkça kullanılmaya devam etti. Bu tartışmanın ve ictihad yapma isteğinin temelindeki itici güç, çağdaş İslam düşünürlerinden biri —ki hem müceddid, hem modernisttir— olan Muhammed Abduh'ta görülebilir. Abduh şöyle bir akıl yürütüyor: «İslam, kendinden öncekilerin ne söylediğini sürekli olarak öğrenmeye çalışma tavrını aptallıkla suçlayarak, insanları babalarından ve bıraktıkları miraslardan kalan dünyaya bağlayan ilişkilerden kurtulmaya zorlar»²⁶. Sorun, Müslüman düşünürlerin İslam'ı durağan olma suçlamasına karşı savundukları çağdaş zaman diliminde ortaya konmasına rağmen, Abduh'un taklidi şiddetle eleştirmesi ve ictihad'ı savunması, ıslah ve tecdid çabalarının süregelen bir kesitini yansıtır. Çünkü O, tecdid ve ıslah geleneğine yeni bir öge katmaz.

20. yüzyılda ıslah ve tecdid hareketine katılan insanlar, direkt olarak İslam'ın temel kaynaklarına, Kur'an ve Sünnet'e dönmeyi önerirler. Sonraki dönemlere ait yorumlar bağlayıcı olarak değerlendirilmez ve çoğu kez kabul edilmez. Örneğin, çok azı, —1920'lerin tartışma konusu olmasına rağmen— hilafete dayalı Ortaçağ siyasal düzeninin yeniden yapılandırılmasını savunur. Çok azı Ortaçağdaki yasal fetvaların Ortaçağ'dan sonraki biçimleriyle kabul edilmesi üzerinde durur. İslam'ın böyle algılanması, geçmişte olduğu gibi bugün de, kurulu pek çok toplumsal ve düşünsel geleneğe meydan okumanın simgesidir.

* Ç.N. literalizm: harfi harfine bağlılık.

En azından ictihat üzerindeki vurgunun belirtilmesiyle, tecdid ve ıslahın, İslami tutum ve davranışın «geleneksel» veya «tutucu» algılama yöntemleri olmadığı anlaşılmalıdır. Varolan kurum ve gelenekleri desteklemekten çok eleştiren ve karşı çıkanlar, müceddid ve ıslahatçılardır. Müceddidlerin biçimlendirdiği örgütlü hareketlerin devrimci başarılarıyla kurulu düzenleri çoğu kez sarsmaları şaşırtıcı gelmemeli. Osman dan Fodio öncülüğündeki Fulani cihadıyla Batı Afrika'nın; ya da Muhammed ibn Abdü'l-Vehhab'ın hareketiyle Arap yarımadasının veya Senusilikle 19. yüzyıl Libya'sının toplumsal-siyasal görünümünün değişime uğraması, bize bu konuda aydınlatıcı perspektifler kazandırıyor²⁷.

Tecdid'in bu yönü 20. yüzyıl analizlerinde çok sık gözardı ediliyor. Tecdid geleneği içindeki bir grup, tutucu değil, tam tersine devrimci olarak ortaya çıktığında, analistlerin ya kafası karışıyor ya da bunu paradoksal diye nitelendiriyorlar. Örneğin, İhvan'ın toplumsal devrim projesinin şaşkınlıkla karşılandığı 1930/1940'ların Müslüman Kardeşler tartışmalarında bunu gözlemek olasıdır. 1969 sonrası Libya Devrim Yönetimini «paradoksal» biçimde hem «radikal» hem de «gerici» olarak değerlendiren analizlerde de aynı yanılğı vardı. Bazıları, Kahire'deki el-Ezher gibi büyük bir İslami Üniversite'nin, Mısır'da herhangi bir köktenci harekete öncülük etmeyişiine şaşarlar. Oysa bu tür «resmi» kurumlar, tarihsel açıdan tecdid ve ıslahın destek merkezi olmak bir yana, çoğu kez eleştirilerin nesnesi konumundadırlar.

Bu tür çağdaş akımlara, İslam'da tecdid ve ıslahın getirdiği daha özgürlükçü bağlamın perspektifinden bakmakla «paradoks» çözülür. İslam'ın bu algılanma biçiminde, Kur'an ve Sünnet, geleneksel ve güncel kurumları değerlendirmek ve istendiğinde karşı çıkmak için bir ölçüt olarak kullanılır. İctihat, 7. yüzyıl Arap yarımadası koşullarını zorunlu olarak yeniden varetmeye çalışmak anlamına gelmez. En saf müceddid bile bu düşünceyi aşmıştır. İctihad'ın verdiği mesaj, Kur'an ve Sünnetin varolan koşullarda uygulanması için bireysel çaba harcanması gerektiğidir. Toplum için din ve gelenek («din geleneği kapsar»²⁸) dışında herhangi bir kaynaktan yola çıkarak kanun yapmaya yönelik çabaların «geçersiz ve mantıksız»²⁹ olduğunu belirten Libya Devlet Başkanı Kaddafi, bu bağlamda Kur'an'ın ödün verilmeden uygulanmasını destekliyor olabilir ve bu yüzden İslami geleneğin içinde ve dışında varolan modellerden oldukça değişik reel bir siyasal düzen ortaya koyabilir.

İslam'da tecdid ve ıslah geleneği, böylece, yalnızca Kur'an ve

Sünnet'e dönüş çağrısında bulunmaz, varolan kurum ve geleneksel yorumlara mümkün olduğunca karşı çıkarak ictihat hakkını da savunur. Tecdidin bu iki boyutu, Müslümanların temel esin kaynaklarını «aşmak» bir yana, kökenleri İslami bakış açısında yatan potansiyel devrimci düşünce ya da hareketlere bir zemin sağlar.

Özgünlüğün Yeniden Ortaya Konulması : Kur'ani çağrının özgünlüğü ve doğruluğunun sürekli olarak yeniden ortaya konulması, tecdid-ıslah geleneğinin ana çerçevesini oluşturur³⁰. Bu, müceddidin düşünce ve eylemde aşamayacağı özel sınırlar ve bir ruh halinin korunmasını içerir. Kur'an ve Sünnet, Allah'ın insanlara bildirdiği, doğruluğunda şüphe bulunmayan, evrensel olarak uygulanabilen bir rehber olarak korunur. Bu bağlamda, Kur'ani mesajı değişen koşullara tam olarak uygulanmasını sağlamak için ictihat gerekebilir. Fakat bu, temel İslami ilkelere ekleme yapmak için İslam dışı geleneklerin ödünç alınmasını içermez.

İslamı tebliğde tecdid ve ıslah, diğer yöntemlerden, büyük kültürel sentezleri bilinçli bir yolla benimseme veya bunlara katılımda bulunmaya karşı tavırla ayırtedilebilir. İslam tarihi içinde kültür ve uygarlıkların meydana getirdikleri büyük karşılıklı etkileşimde tecdid ve ıslah hareketleri, İslam toplumunun kendine özgü Kur'ani temelinin yıkılma tehlikesini beraberinde getiren sentezlere karşı çıkmıştır. Bu, örneğin, bozulmamış dini deneyimdeki evrenselliği hissetmeye yönelik bilinçli bir istek taşıyan tefekkür ağırlıklı mistik yöntemle uyuşmazlık gösterir. Çünkü mistik yöntem, senteze karşı çıkmak bir yana, tam tersine sentez yaratmaya eğilimlidir³¹.

Bir diğer uyuşmazlık tavrı da, tutucu dini yapıların korunmacı yöntemi olabilir. Bu yöntemde, yöneticilerin ve halkın yaşamındaki bir çok İslam dışı uygulamaya hoşgörüyle bakılır. «İslam toplumunun yapısına ilişkin laçkalaşmış bu yorum»u, İslam tarihinin bir çok devresinde ulema geleneğinin pek çok temsilcisi bile yapmıştır³². Burada öngörülen şudur: Anarşi ya da varolan kurumların sarsılması, İslami kuralların uygulamasından sapmalara gösterilecek hoşgöründen daha büyük tehlikeye yolaçar.

Bir diğer uyuşmazlık yöntemi, yöneticilerin kullandığı uzlaşma ve hoşgörü tavrıdır. Dini kökenli yöneticiler bile, bilinçli ya da bilinçsiz biçimde, çıkış noktasında İslami olmayan yöntemlerden yararlanıyorlar³³. Sonuç, genel hatlarıyla yeni bir İslami çerçeve ortaya koyan üretken ve dinamik bir sentezdir. Cysa, Kur'ani çağrının özgünlüğü ve evrensel geçerliliğini vurgulayan müceddid ve ıslahatçı buna karşı çıkabilir.

Bu septamaları yapmanın bir yolu da, İslam tarihi bağlamında karşılıklı etkileşim içine giren bu yöntemleri birbiriyle eşleşen ikilliler olarak gözlemektir. Bu tarihsel deneyimde süregelen büyük diyaloglardan biri, özgünlüğü vurgulayan müceddidlerle İslam mistisizminin temsilcileri arasında yaşanmıştır. Bu mistiklerin konumu, en kapsamlı biçimde, Muhyiddin İbn Arabi'nin (h. 560-638/m. 1165-1240) çalışmalarında belirleniyordu. İbn Arabi'nin mistisizmi, uluhiyetin değişik biçimlerde dışa vurulduğunu öngörerek bu uluhiyete ilişkin dışa vurumları tek bir dinsel gelenek içinde sınırlamaz. Böylece, «mistiklerin Tanrısı, açıkçası ne Müslüman, Hristiyan, Budist veya Musevi, ne de bir put olabilir»³⁴. Bu düşünüş, çoğu kez tecdid çabalarının nesnesi haline gelen, özünde açık ve değişik zaman dilimlerinde aynı özü koruyan mistisizmin temelini oluşturur.

Bu mistisizmle müceddidler arası diyalogun ilk yıllarında, İbn Teymiyye, İbn Arabi'yi izleyenlerin büyük tepkisiyle karşılaştı. Bu tepki, Moğol Hindistan'ında Ahmed Sirhindi, ve 17. yüzyılda yaşayan Güney Asyalı Abdül Raif Sinkili gibi daha sonraki müceddidlerin deneyimlerinde de görülebilir³⁵. İbn Arabi üzerindeki bu çok uzun tartışmanın yakın tarihe yansımaları, 1978-79 yıllarında Mısırlı köktenci öğrencilerin İbn Arabi'nin kitaplarına karşı çıkmalarında ve Mısır Millet Meclisi'nin Şubat 1979'da İbn Arabinin kitaplarının dağıtımını yasaklayan tasarısında da gözlenebilir. İbn Teymiyye - İbn Arabi çatışması ve düşünsel varisleri arasında süregelen ilişkiler, tecdid-ıslah ve mistik yönleri gösteren şematik bir ikili oluşturuyor.

Tecdid-ıslah ve başka yöntemler arasındaki farklılıkları gösteren başka ikililer de var. Hindistan'da Moğol yöneticisi Ekber'in uzlaşmacı tavrına karşı Ahmed Sirhindi'yi³⁶; 18. yüzyıl Necd'indeki yaygın dinsel alışkanlıkların savunucuları karşısında Muhammed İbn Abdül-Vehhab'ı³⁷; para canlısı ulema ve Batı Afrika'lı yarı-putperest yöneticiler karşısında Osman dan Fodio'yu³⁸; ya da, mürtekip bir yönetim ve popüler dini alışkanlıklar karşısında Sudanlı Mehdi Muhammed Ahmed'i³⁹ bunlar arasında sayabiliriz.

Daha yakın zamanlarda, 20. yüzyıl Mısır'ında, laik sosyalist ve liberal İslami modernist akımlar karşısındaki Müslüman Kardeşler muhalefetine de tecdid ve ıslah geleneği görülebilir⁴⁰. Ebu'l-A'la el-Mevdudi'nin Pakistan hareketine karşı ilk muhalefeti ve Pakistan'daki hükümetlerin pek çoğuna karşı gösterdiği sonraki muhalefette de bu geleneğin uzantısı vardır⁴¹.

Bu ve daha bir çok toplumsal ve tarihsel bağlamda tecdid ve ıslah yöntemini uygulayan kişiler, İslami çağrının vazgeçilmez temeli

olarak inandıkları ilkelerin ödün verilmeden uygulanmasına dayalı bir toplum oluşturmaya çalıştılar. Bu, Kur'an ve Sünnet'te sunulan İslami mesajın olası tahrif edilme tehlikelerine karşı bilinçli bir dinginliği de içeriyordu. Bu nedenle, açıkça belli olan uzlaşmacı tavır ve tarihsel İslami deneyimin dışında kaynaklanan düşünce ve yöntemler reddedildi. Tecdid-ıslah yöntemi, tüm bunların yerine, ödün vermeden, Kur'an ve Sünnet'in insanlık için kusursuz birer rehber olduğunu, tüm zaman ve mekanlarda uygulanabileceği tezini getiriyordu. Müceddidler gözünde, Kur'an ve Sünnet'in çözülmesinde kişisel yargılara varmak gerekli olabilirdi. Bu ictihadın meşru olabilmesi için de, zaten tamamlanmış yolgösterici bir çerçeveye eklemeye bulunma değil, salt bir yorumsama çabası olmalıdır. Kur'an ve Sünnet'in kendine özgü kusursuzluğunun belirlenmesi, tecdid-ıslah çalışmalarının üçüncü belirleyici ögesidir.

SONUÇ

Çağdaş zaman diliminde, hicri 15. yüzyılın başında, tecdid-ıslah geleneği özel bir anlam ve öneme sahiptir. 1970'lerde «İslami Uyanış» diye nitelenen İslam dünyasındaki büyük dinamizm içinde, tecdidi geleneğe özgü temalar birbiri ardınca pek çok ülkede önem kazanmaya başladı. Günümüzdeki modern, global toplumlar ve karşılıklı etkileşimlerine özgü yeni koşullar nedeniyle aslında «post-modern» (modern-sonrası) toplumların farklı koşulları, tecdid-ıslah stilinde yeni bir yapılanma için üretken fırsatlar sağlıyor.

20. yüzyılın son çeyreğindeki global ortam, tecdide yönelik İslam geleneğinin yeniden ortaya çıkması için pek çok yönden uygun bir zemindir. «İslami Uyanış»ta, en azından bazı yönleriyle kökenleri İslami geleneğin derinlerinde yatan sesler ve simgelerden yararlanılmaktadır. Bu, İslami hareketlerin kendi içlerinde «tutucu» ya da «gerici» oldukları anlamına gelmez. Tam tersine bu, İslam içindeki devrimci ya da yeniden canlanma geleneğine çok daha fazla etkinlik kazandırılıyor demektir.

Tecdid-ıslah hareketine dolaysız açılımlar sağlayabilecek olan «post-modern» toplumsal ve global ortamın kendine özgü yönleri var. Bunların ilki, dikkatlerin, global bazda, toplumdaki ahlaki konular üzerinde yoğunlaşmasıdır. Bir çok yöre ve kültürde bu, düzenin işleyişine ters düşen bir davranış biçiminin oluşturulmasını gerektirir. Örneğin Amerika'da, toplumsal ahlaka ilişkin eylemci hareketler, en azın-

dan kimi kez, «killse ile devletin ayrılması»⁴² geleneğinin sert tepki-
siyle karşılaşır. Diğer yörelerde, Budist rahiplerinin etkinliği, siyasal
suskunluk ve pasifizmden bir kopuş olarak görülmektedir⁴³.

Ancak, İslam'da, ilahlı vahye ya da «değerden bağımsız toplum bi-
limleri»nin reddine dayanan ahlaki bir ekonomik düzen oluşturma ça-
baları, tecdid-ıslah geleneğinin süregelen ahlaki boyutuyla yankısını
bulabiliyor. Diğer bir deyişle, İslam toplumlarında, ahlaka duyulan ge-
reksinime ait gittikçe artan bilinçlenmenin simgeleri ve kavramsal-
laştırma yöntemleri zaten var ve çağdaş eylem adamları bunlardan
yararlanabilir.

Tecdid-ıslah geleneğinin devamlı yaşatılan temaları, çağdaş zih-
niyeti kendisine çekebilecek niteliktedir. Daha özelde, pek çok top-
lumda, çelişkili öğelere çok şiddetle karşı çıkan ya da onları temsil
eden «post-modern» zihniyetin iki ayrı yönü var. Bunları, anlamlı kim-
likler içinde özgünlük ve sağlam temellere sahip etkinlik yöntemle-
riyle kurumlarını oluşturma; radikal biçimde sorgulamadan varılan
formülasyonları ya da geleneksel olanı kabule yanaşmama isteği ola-
rak sıralayabiliriz. Özgünlük çabası, bazı geleneksel açıklamaların ye-
niden benimsenmesini içerirken, eleştirel zihin böyle bir kabule kar-
şı çıkar.

Bu bağlamda, en aşırı ucuyla eleştirel zihniyet, Avrupa'daki bir
kısım terör örgütlerinin nihilistik anarşizmi haline gelir. Özgünlük
arayışı, gene en aşırı ucuyla, her tür eleştirel bilimsel düşünceyi dış-
layan «yeni-muhafazakarlık» biçimine dönüşür, ya da Çad'da olduğu
gibi, devleti destekleyip modern liberal öğelerin karşısında yeralan
cezalandırma ayıncılığı halini alır. Bunlar somut gerçekler, ancak pek
çok toplumun elindeki kültürel veya ideolojik birikim sınırlı durum-
da.

İslam toplumlarında tecdid-ıslah geleneği, özgünlüğün yeniden
ortaya konması için uzun dönemli bir yöntem sağlıyor. Bu yöntem, ay-
nı zamanda, mevcut kurumlarla ilgilenen ictihadın eleştirel bir uygu-
lamasını temsil ediyor. İslam geleneğinde, bir yandan özgün kaynak-
ları bir kez daha gündeme getirirken diğer yandan ictihat hakkını sa-
vunan tecdid-ıslahta bir araya getirilen temalar, çağdaş ortamda ol-
dukça işlevsel kavramsal bir bütünlük kazandırıyor. İslami tebliğde
bu yöntemin son yıllarda önem kazanması, bu nedenle şaşırtıcı olma-
sa gerek.

Bu noktada, tecdid-ıslah geleneğinin kesinlikle durağan olmadığı
anımsanmalı. Bu geleneğin günümüz Müslümanlarına en rahat biçim-

de ulaşmış olan en önemli örnekleri «köktenci» olarak değerlendiriliyor. Bu geleneği olası açıklama yöntemleri yalnızca bununla sınırlı değildir. Günümüz «köktencililiği»nin kaynakları 18. yüzyıla dayanır. Örneğin, her iki hareket arasında direkt örgütsel bağlar olmamasına karşın, 18. yüzyıl Vehhabileriyle 20. yüzyıl Müslüman Kardeşleri arasında kavramsal benzerlik çizgileri çizilebilir. Günümüz Müslüman müceddidlerine kavramsal arka-plan sağlayan, tecdid-ıslah geleneğindeki işte bu köktenci yapılanmadır. Ancak, tecdid-ıslah geleneğinde yeni bir formülasyonun doğabileceğini gösteren bir takım işaretler var. Eğer bu gerçekleşecek olursa, geleneğin dinamik yapısının sürdürülmesiyle gerçekleşecektir.

Örneğin, İran'da Ayetullah Humeyni ile Halkın Mücahitleri arasındaki çatışmanın pek çok sebebi var. İslam tecdid tarihi bağlamında, her iki tarafın da tecdid-ıslah geleneğinin bir yönünü temsil ettiği söylenebilir. Mücahitler, yeni tarz tecdid-ıslah tanımlama sürecinin bir parçasıyken, Ayetullah Humeyni, daha oturmuş köktenci bir yöntem içinde yer alır⁴⁴. Benzer biçimde, Mısır'daki Müslüman Kardeşler, düşünürlerin oturmuş, köktenci konumlarıyla; özgün bir İslamcı «sol» tanımlamaya çalışan Kahire Üniversitesinden Profesör Hasan Hane-fi'nin düşünceleri arasında da aynı farklılık görülebilir⁴⁵.

Gelecekte hangi biçimi alacağına bakmadan, tecdid-ıslah geleneğinin, İslami yaşantının vazgeçilmez bir parçası olarak kalacağını söylemek yerinde olur. «Post-modern» toplumlardaki meydan okumaların getirdiği koşullar içinde tecdid-ıslah geleneği devam eden hayati önemini bir kez daha kanıtlamıştır. İslami deneyimin dinamik boyutlarından birini temsil etmeyi de halen sürdürmektedir.

DİPNOTLAR :

- 1 Bu kavramların tanım ve tarihlerinin incelenmesi için bakınız, Fazlur Rahman, «İslam'da Tecdid ve Islah», **The Cambridge History of Islam**, derleyenler: P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, 2 cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 2. cilt, sh. 632-42; Ebul A'la el-Mevdudi, **A Short History of the Revivalist Movement in Islam**, İngilizceye çeviren el-Eş'ari (Lahore: Islamic Publication, 1976) (İslamda İhya Hareketleri, Pınar Yayınları, İstanbul, 1986); A. Merad, «Islah», **Encyclopedia of Islam**, (Yeni baskı), 4. cilt, sh. 141-63.
- 2 (İngilizce metinde -Ç.N.) Kur'an çevirileri aksi not edilmediği yerde yazar tarafından yapılmıştır.
- 3 Bu yargının neden olacağı yaygın etkilerin bir incelemesi için bakınız,